

О.В. Кузнєцова,
ад'юнкт
(Луганський державний університет внутрішніх
справ)
(Науковий керівник професор В.Г. Гончаренко)

Особливості експертного дослідження отруйних та сильнодіючих речовин

Ключові слова: експертиза матеріалів та речовин, судово-хімічна експертиза, фармацевтична експертиза, фармакологічна експертиза, судово-біологічна експертиза, судово-медична експертиза.

Практика розслідування незаконних діянь з отруйними та сильнодіючими речовинами свідчить, що поряд із загальними правилами і прийомами, які поширюються на усі види судових експертиз, призначення й проведення експертиз за справами такої категорії має свої особливості (специфіку) відповідно до характеру об'єктів і задач дослідження [2; 9; 14; 20].

Ще в Постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 24 грудня 1987 р. № 12 підкреслювалося: “З огляду на те, що для визначення виду засобів і речовин (наркотичних, сильнодіючих або отруйних), їх назв і властивостей ... потрібні спеціальні пізнання, суди при розгляді справ повинні мати висновок експертів” [13, 62]. Тобто цією постановою фактично було закріплено обов'язкове проведення судової експертизи для встановлення зазначених обставин. Пленум Верховного Суду України в постанові від 26 квітня 2002 р. № 4 практично дублює наведене положення з тією відмінністю, що мова йде про наркотичні засоби, психотропні речовини та їх аналоги [18]. На жаль, сильнодіючі й отруйні речовини “забули” включити до цієї постанови, хоча ст. 321 КК України ніхто не скасовував, а окремої постанови Пленуму Верховного Суду України, яка роз'яснювала б питання, що виникають у практиці розслідування і розгляду кримі-

нальних справ щодо незаконних діянь з отруйними та сильнодіючими речовинами, просто немає. Вважаємо, що це скоріше прогалина у законодавстві, ніж скасування обов'язковості провадження експертизи з дослідження отруйних та сильнодіючих речовин, оскільки зазначені речовини є специфічним предметом посягання, встановлення і дослідження якого є необхідною умовою повного й об'єктивного з'ясування обставин скоєння злочину.

Отруйні та сильнодіючі речовини як об'єкт досліджуються експертизою, що у нормативно-правових актах визначається як “криміналістична експертиза матеріалів і речовин” [7, 29-30], а також у рамках судово-медичної експертизи [16, 288]. Деякі автори пишуть про дослідження отруйних та сильнодіючих речовин у рамках експертиз різного виду, наприклад: експертизи матеріалів і речовин (поряд з експертизою наркотичних речовин), фармацевтичної експертизи та окремо експертизи отруйних речовин подразнюючої дії [5, 121-122, 142-146]. Зупинимося на першій з них.

Прихильниками формулювання “криміналістична експертиза матеріалів і речовин” (зустрічається також редакція: “...матеріалів, речовин і виробів”), крім законодавця, є і такі вчені-криміналісти, як М.Б. Вандер, В.С. Мітричев, М.Я. Сегай, О.Р. Шляхів та ін. Така позиція, хоча вона й

була справедливо розкритикована [1, 68-74; 3, 63-65;], продовжує існувати і на сьогодні. На наш погляд, вона помилкова і не відображає сутності здійснюваних досліджень:

По-перше, деякі дослідження в рамках “криміналістичної експертизи матеріалів і речовин”, зокрема експертизу отруйних та сильнодіючих речовин, складно віднести до криміналістичних, оскільки використувані в них методи за сутністю не є криміналістичними, вони відносяться до методів предметних наук (хімії, фізики, біології, медицини та ін.) і ніяких змін у зв'язку з застосуванням їх у практиці здійснення експертиз у кримінальних справах не отримали [6, 52]. Наприклад, щоб встановити роду (групову) належність вилученої речовини невідомого походження, необхідно, насамперед, з'ясувати її компоненти та їх зміст, а потім вже порівняти отримані дані з наявною інформацією про характер впливу цих речовин на організм людини, зі списками отруйних та сильнодіючих речовин. Перша (й основна!) частина досліджень проводиться з використанням методів кількісного та якісного хімічного аналізу [10, 19]. Це стосується і виявлення отруйних (сильнодіючих) речовин у різних середовищах, а також слідів їх на предметах обстановки.

По-друге, саме формулювання “експертиза матеріалів, речовин і виробів” може використовуватися тільки як назва розділу з такого роду досліджень. Іменувати окремі види експертиз за самими досліджуваними об'єктами (експертиза наркотичних засобів, експертиза лаків, фарб та ін.) у корені невірно:

а) назва говорить лише про те, які об'єкти надаються на дослідження, що не зовсім коректно, оскільки при призначенні, наприклад, “експертизи отруйних та сильнодіючих речовин” на вирішення експерта, насамперед, тільки ставиться питання про віднесення виявлених (вилучених) речовин до категорії отруйних чи сильнодіючих, а слідчий, направляючи такі речовини на експертизу, вже іменує їх такими;

б) така назва досить розпливчата і нічого не говорить про те, які власне

спеціальні знання необхідні слідчому для вирішення питань при провадженні досудового слідства;

в) матеріали і речовини мають безліч властивостей, що можуть бути досліджені, для цього потрібне застосування методів різних галузевих наук. Експерти-криміналісти, яким традиційно доручається провадження криміналістичних експертиз матеріалів і речовин, не завжди мають спеціалізацію, необхідну для вирішення поставлених питань, зокрема це стосується експертизи лікарських засобів, отруйних речовин (пестицидів, особливо небезпечних хімічних речовин та ін.). У таких випадках виникає необхідність залучення інших фахівців.

Тому вважаємо, що такі експертизи повинні іменуватися в залежності від галузі науки і техніки, до якої відносяться спеціальні знання, необхідні для з'ясування питань, що виникли у ході розслідування: хімічна, медична, біологічна, фармакологічна, фармацевтична та ін., оскільки, як цілком справедливо відзначає В.Г. Гончаренко, “вид експертизи визначається ... за галуззю тих знань, які використовуються як вихідні для проведення експертизи” [4, 36]. У випадках же залучення фахівців з різних галузей знань повинна призначатися комплексна експертиза, але ніяк не слід замінити її “quasi-криміналістичною” [4, 34-35].

З урахуванням викладених позицій і поставлених задач можна визначити коло експертиз, що можуть бути призначені для дослідження отруйних та сильнодіючих речовин:

- судово-хімічна;
- фармацевтична;
- фармакологічна;
- судово-біологічна;
- судово-медична.

Судово-хімічна експертиза повинна бути призначена у кожній кримінальній справі при вилученні будь-яких речовин (порошок, рідина, тверда маса та ін.), походження яких при візуальному огляді встановити неможливо, але є підстави вважати, що вони можуть бути отруйними чи сильнодіючими.

У спеціальній літературі судово-хімічною експертизою іменується застосування знань в галузі судової хімії щодо вирішення питань, поставлених судово-слідчими органами, а наука про хімічне дослідження речових доказів — судовою хімією [24, 5-6].

Основними задачами, що розв'язуються при провадженні цього виду експертизи є: виділення отруйної (сильнодіючої) речовини з будь-яких рідин, сумішей, нашарувань таких речовин на будь-яких об'єктах; дослідження виявлених речовин з метою з'ясування їх хімічного складу; встановлення належності вилученої речовини до конкретної групи отруйних чи сильнодіючих; визначення ваги отруйної (сильнодіючої) речовини, виявленої в чистому вигляді або в складі сумішей; порівняльне дослідження різних об'єктів (речовин, вилучених у різних місцях, у різних людей і т.д.) на належність одному виробникові, одній партії; встановлення джерела походження, способу виготовлення речовин.

Здійснення таких експертиз у кримінальних справах, що знаходяться в провадженні слідчих органів внутрішніх справ, доручається переважно експертам НДЕКЦ при управліннях Міністерства внутрішніх справ України в областях. Такі експертизи проводяться в рамках експертизи матеріалів, речовин і виробів відповідними відділеннями (групами) у складі НДЕКЦ при УМВС України в областях, причому дослідження, наприклад, сильнодіючих речовин, поряд з дослідженнями інших матеріалів, речовин і виробів (фарб, полімерних матеріалів, паперу, тканин, волокон, скла, кераміки, металів та ін.) відноситься до фізико-хімічних досліджень [15, 176-177]. Однак опитування експертів таких відділень НДЕКЦ при УМВС України в областях показав, що в більшості з них немає спеціальної підготовки, необхідної для здійснення досліджень отруйних і сильнодіючих речовин, цей факт підтверджує і зміст інформаційного посібника, що затверджується та видається координаційно-методичною радою ДНДЕКЦ МВС України, щодо можливостей застосування спеціальних знань у галузі фізики і хімії, де

взагалі не передбачені дослідження зазначених речовин [11].

Вважаємо, що ця проблема вимагає подальшого вирішення, у зв'язку з чим пропонується доповнити систему підготовки експертів, що виконують фізико-хімічні експертизи в системі МВС України, спеціальним курсом з вивчення отруйних та сильнодіючих речовин.

У деяких джерелах згадуються фармацевтична і фармакологічна експертизи [8, 173; 25, 309-310], однак зміст їх не розкривається, подекуди вони вживаються як рівнозначні за колом розв'язуваних питань, їх задачі формулюються досить розпливчасто та вимагають значної роботи, а в діючих нормативно-правових актах України поняття фармацевтичної, фармакологічної експертиз, як і хімічної, відсутні.

Нещодавно була позначена поява нового виду експертизи — судової хіміко-фармацевтичної. Питання її призначення та проведення досить розгорнуто висвітлюються в деяких роботах: починаючи від задач, методичних засад, об'єктів дослідження, закінчуючи переліком прав та обов'язків експертів, що виконують цей вид експертиз [21; 22; 23, 7-20]. Однак, на наш погляд, деякі положення там є дискусійними або вимагають доповнення і коректування. Наприклад, у переліку питань, що виносяться на вирішення експерта, фігурують такі, що відносяться до відання біологів (про дослідження рослин, “рослинних залишків”), криміналістів (про цілісність упаковки і механізми утворення ушкоджень на ній), а то й взагалі викликають здивування: “... відкіля вони (сильнодіючі, отруйні речовини) могли потрапити на предмет-носії?”, “чи маються на поверхні одягу ... мікрочастинки (сліди) сильнодіючих, отруйних...? Яка їх вага?” [23, 10-11]. Тому, гадаємо, необхідно провести чітку межу між такими видами експертиз, як фармацевтична, хіміко-фармацевтична, фармакологічна, хімічна, біологічна, судово-медична. Вони, насамперед, розрізняються за об'єктами дослідження, методами, галуззю спеціальних знань, що

застосовуються, та відповідно колом осіб, яким може бути доручено здійснення того чи іншого виду експертизи.

Фармацевтична експертиза може бути призначена для дослідження речовин за наявності в них ознак, за якими можна припустити, що вони є лікарськими засобами (при вилученні їх в упаковці, наявному на них маркуванні та ін.). У деяких джерелах здійснення такого роду досліджень відносять до галузі судово-медичної експертизи [12, 283], однак слід відмітити, що задачі судово-медичної експертизи трохи інші і якщо лікарські засоби й досліджуються в її рамках, то щодо виявлення речовин, які заподіяли розлад здоров'я потерпілому, тілесні ушкодження або навіть з'явилися причиною його смерті. Саме по собі відособлене дослідження отруйних та сильнодіючих речовин, у тому числі й лікарських засобів, як предметів, що знаходяться в незаконному обігу, у рамках судово-медичної експертизи не проводиться.

Основними в розглянутому контексті задачами, що розв'язуються фармацевтичною експертизою, є: класифікація досліджуваних лікарських засобів (чи є речовина саме лікарським засобом, яке його найменування, належність його до групи отруйних або сильнодіючих, ступінь обмеженості його в обігу), установлення відповідності лікарських засобів наявному упакованню, маркуванню, встановлення способу його виготовлення (заводська, аптечна технологія, кустарний спосіб), виробника, належності лікарських засобів до однієї партії.

У разі виявлення й вилучення лікарських засобів різних форм (таблетки, драже, капсули, ампули та ін.) без пізнавальних позначень необхідно призначати хіміко-фармацевтичну експертизу, оскільки при кустарному виготовленні таких речовин вони не є лікарськими засобами, відповідно при фармацевтичній експертизі можливо буде одержати лише відповідь на питання щодо віднесення (невіднесення) досліджуваної речовини до фармацевтичних препаратів (лікарських засобів), для одержання додаткових відомостей щодо

таких речовин необхідно здійснювати хімічні дослідження його складу.

Фармакологічна експертиза може бути призначена у випадках використання отруйних або сильнодіючих речовин як засобу приведення потерпілого у несвідомий стан при скоєні злочинів корисливо-на-сильницького характеру з метою встановлення такої речовини та її збутої кількості за характером і тривалістю подальшого розладу здоров'я потерпілого. Крім того, фармакологу може бути доручено дослідження речовин, що ймовірно є отруйними або сильнодіючими, якщо судово-хімічною експертизою неможливо визначити природу цієї речовини або речовина виявлена в малих кількостях, яких недостатньо для проведення судово-хімічної експертизи, або коли є сумніви щодо правильності висновків судово-хімічної експертизи. Такі дослідження можуть проводитися як у рамках судово-медичної експертизи (у відділеннях токсикології) [16, 294], так і окремо.

На судово-біологічну експертизу можуть надсилатися об'єкти, які візуально визначаються як біологічні: рослини, що ймовірно відносяться до отруйних чи сильнодіючих (або їх частини: листя, стеблі, корені, плоди, насіння та ін.), а також речовини тваринного походження. Метою дослідження таких об'єктів є встановлення їх таксономічної належності (до визначеного класу, роду, виду отруйних чи сильнодіючих рослин або речовин тваринного походження), ототожнення джерела походження і встановлення групової належності об'єктів, виявлених і вилучених у різних місцях.

Деякі автори такі питання помилково відносять до кола питань, які розв'язуються судово-хімічною або хіміко-фармацевтичною експертизою [23, 10-12], хоча їх вирішення є винятковою компетенцією експерта-біолога. До судової хімічної експертизи можна і потрібно відносити, на нашу думку, лише питання про встановлення відсоткового вмісту алкалоїдів, канабіноїдів тощо в об'єктах рослинного походження. Це свідчить про те, що не завжди слідчі чітко розуміють задачі й можливості різних видів

експертиз, чому певною мірою сприяють і не зовсім грамотно складені методичні рекомендації щодо призначення експертиз і розв'язуваних ними питань.

При скоєнні корисливо-насильницьких злочинів з використанням отруйної або сильнодіючої речовини як засобу приведення потерпілого в несвідомий стан, засобу позбавлення потерпілого життя в діях винного можуть бути й ознаки складу злочину, передбаченого ст. 321 КК України. У зв'язку з розслідуванням таких незаконних діянь певний інтерес являє використання спеціальних знань в галузі судової медицини.

Загальні питання підготовки, призначення та проведення судово-медичної експертизи, методика її проведення, у тому числі при отруєннях, є найбільш розробленими і досить детально висвітлюються в спеціальній літературі [19] та нормативно-правових актах нашої держави [17, 182-305]. Тут висвітлюються питання встановлення причин смерті, наявності, характеру і механізму виникнення тілесних ушкоджень, розладу здоров'я (від внутрішнього або зовнішнього впливу на організм людини отруйних або сильнодіючих речовин), виявлення і визначення хімічних речовин в об'єктах біологічного походження й інших речовинних доказах.

Особливостями використання судово-медичних знань при розслідуванні кримінальних справ щодо незаконних діянь з отруйними та сильнодіючими речовинами

у зазначених випадках є, крім встановлення назви цих речовин, можливість встановлення й вжитої його кількості, концентрації та наявності сторонніх домішок за допомогою вивчення змін в організмі потерпілого і здійснення супутніх досліджень (досліджень речових доказів).

Відсутність або суперечливий, поверховий виклад деяких видів експертиз у юридичній літературі та законодавстві приводить до того, що можливості цих експертиз на практиці використовуються не повною мірою або не використовуються зовсім. Це відображається на підготовці як слідчих, так і експертів, а в остаточному підсумку позначається на якості розслідування окремих категорій кримінальних справ, ігноруванні правоохоронними органами деяких правопорушень, адже набагато легше не порушувати кримінальну справу взагалі, чим порушити і мати надалі труднощі з доведенням, у тому числі з призначенням та проведенням експертиз. Це безпосередньо стосується й розглянутої нами категорії кримінальних справ. У зв'язку з викладеним вважаємо за необхідне змінити існуючий перелік судових експертиз, відновити судово-хімічну експертизу та доповнити вказаний перелік фармацевтичною і фармакологічною експертизами, внести зміни в діючі нормативно-правові акти, розробити методичні рекомендації з призначення і здійснення цих видів експертиз.

Список літератури:

1. *Белкин Р.С.* Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике. — М.: Юрид. лит., 1988. — 304 с.
2. *Васильева В.О., Слеченко І.В.* Експертиза наркотично-отруйних та вибухових речовин: Опор. конспект лекцій / Укоопспілка, Львівська комерційна академія. — Львів, 2002. — 100 с.
3. *Винберг А., Малаховская Н.* Разграничение предметов, методов и объектов судебных экспертиз // Соц. законность. — 1978. — № 8.
4. *Гончаренко В.И.* Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (методологические вопросы). — К.: Выща школа, 1980. — 160 с.
5. Експертизи в судовій практиці: Навч. посібник / *В.Г. Гончаренко, В.Є. Бергер, Л.П. Булига* та ін. — К.: Либідь, 1993. — 197 с.

6. Експертизи у судовій практиці // За заг. ред. В.Г. Гончаренка. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — 386 с.

7. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2002. — № 7.

8. Класифікація судових експертиз // Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі. — Х.: ТОВ “Одіссей”, 2004.

9. *Крамаренко В.Ф., Туркевич Б.М.* Аналіз ядохімікатів. — М.: Хімія, 1978.

10. *Лейстнер Л., Буйташ П.* Хімія в криміналістиці: Пер. с венг. — М.: Мир, 1990. — 302 с.

11. *Ліночев Г.В., Остаюк Ю.М., Приступа В.В.* Можливості застосування спеціальних знань у галузі фізики та хімії при розкритті та розслідуванні злочинів: Інформаційний посібник / ДНДЕКЦ МВС України. — К., 2006. — 36 с.

12. Назначение и производство криминалистических экспертиз / Отв. ред. Г.П. Ариушкин, А.И. Винберг, А.Р. Шляхов. — М.: Юрид. лит., 1976. — 296 с.

13. О судебной практике по делам о хищении наркотических средств, а также о незаконном изготовлении, распространении и других противоправных действиях, связанных с наркотическими средствами, сильнодействующими и ядовитыми веществами. Постановление Пленума Верховного суда СССР от 24 декабря 1987 г. № 12 // Организация борьбы с наркоманией. Сборник документов и методических материалов. 2-е перераб. изд. Сост.: А.Н. Сергеев, А.П. Удод, Т.А. Галущенко. — К.: РИО МВД УССР, 1988.

14. *Петюнин Г.П., Бабич И.И.* Экспертное исследование клофелина // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы. — Харьков: Право, 1998.

15. Положення про порядок внесення юридичними та фізичними особами плати за проведення експертно-криміналістичними підрозділами органів внутрішніх справ України досліджень та інших робіт (послуг) із застосуванням науково-технічних засобів і криміналістичних методів та використання цих коштів, затверджене наказом Міністерства фінансів і Міністерства внутрішніх справ України від 6 червня 1998 р. № 694/499. Додаток № 1 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2002. — № 7.

16. Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної токсикології бюро судово-медичної експертизи, затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2002. — № 7.

17. Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень), затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2002. — № 7: Судові експертизи в Україні.

18. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 4 // www.liga.net.

19. Руководство по судебно-медицинской экспертизе отравлений / Под ред. Я.С. Смузина, Р.В. Бережного, В.В. Томилина, П.П. Ширинского. — М.: Медицина, 1980. — 424 с.

20. *Чубенко В.А.* Возможности криминалистического исследования некоторых лекарственных препаратов. — Киев, 1976. — 27 с.

21. *Шаповалов В.В.* Розробка науково-практичних основ в організації та проведенні судової хіміко-фармацевтичної експертизи лікарських засобів: Автореф. дис. ... канд. фармац. наук: 15.00.01. — Харк. фармац. ін-т. — Х., 1997. — 24 с.

22. Шаповалова В.А., Заболотный В.А., Денишко И.Т., Василенко Л.Е., Емельяненко К.В. Фармацевтический анализ лекарственных средств. — Х.: Рубикон, 1995. — 400с.
23. Шаповалова В.А., Шаповалов В.В. Справочник по правовой и судебной фармации. — Харьков: Торсинг, 1997. — 656 с.
24. Швайкова М.Д. Судебная химия (химико-токсикологический анализ): изд-е 2-е, перераб. — М.: Медицина, 1965. — 293 с.
25. Щербаковский М.Г. Судебные экспертизы: назначение, производство и использование: Учебно-практическое пособие. — Харьков: Эспада, 2005. — 544 с.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются возможности экспертного исследования ядовитых и сильнодействующих веществ в рамках различных видов судебных экспертиз.

SUMMARY

The article deals with the expert investigation of poisonous and virulent substances within the framework of various types of forensic examination.

Рекомендовано кафедрой кримінального процесу та криміналістики

Подано 09.11.06